

Folklorşünaslıq: problemlər, tədqiqlər

Füzuli BAYAT

Filologiya elmləri doktoru, professor
AMEA Folklor İnstitutunun şöbə müdiri
E-mail: fuzulibayat58@gmail.com.
ORCID ID: 0000-0002-0811-5852
<https://doi.org/10.59849/2309-7949.2026.1.47>

ŞƏHƏR FOLKLORU KONTEKSTİNDƏ HƏKİMDƏN DƏLİYƏ: TEMATİK LƏTİFƏLƏR

Açar sözlər: Şəhər folkloru, həkim lətifələri, dəli lətifələri, gültüş nəzəriyyəsi, frame analizi.

ABSTRACT

FROM DOCTOR TO MADMAN: THEMATIC JOKES IN THE CONTEXT OF URBAN FOLKLORE

This article examines doctor and madman jokes as distinct and multilayered formations within urban folklore, situating them within contemporary folkloristics and cultural theory. The study draws on major theories of humor – Henri Bergson’s notion of the mechanical encrusted upon the living, Thomas Hobbes’s superiority theory, Mikhail Bakhtin’s concept of the carnivalesque, and John Morreall’s account of cognitive incongruity—together with Erving Goffman’s frame analysis. Through this combined theoretical lens, the article explores how jokes disrupt established semantic frames, reorganize interpretive structures, and generate alternative regimes of meaning.

The primary aim is to clarify the functional role of the doctor and madman figures in folkloric discourse and to analyze the internal logic through which these jokes engage social norms and institutional

authority. Doctor jokes frequently stage encounters between professional expertise and lay experience, symbolically negotiating hierarchical relations. By humanizing medical authority and momentarily suspending institutional distance, such narratives produce comic effects that recalibrate social balance and mitigate symbolic asymmetries.

Madman jokes, by contrast, foreground the instability of the categories of “normal” and “abnormal.” Through absurdity and unexpected reasoning, they interrogate the limits of rationality and expose the contingency of socially sanctioned logic. The madman’s seemingly irrational yet occasionally incisive responses complicate Hobbesian superiority by unsettling the audience’s assumed vantage point. Read through the lens of cognitive incongruity, the humor emerges from the tension between anticipated and actual outcomes, while the carnivalesque dynamic enables a temporary inversion of social roles and epistemic authority.

Taken together, doctor and madman jokes function not merely as vehicles of entertainment but as expressive forms through which collective consciousness articulates critique. They operate as subtle instruments of social commentary, destabilizing normative thought patterns and safeguarding symbolic spaces of individual autonomy. In this

sense, thematic jokes may be understood as a mode of collective therapy, modeling at the level of cultural narrative the enduring dialectic between rationality and the absurd.

Keywords: Urban folklore; doctor jokes; madman jokes; humor theory; frame analysis; carnivalesque.

РЕЗЮМЕ

ОТ ВРАЧА К БЕЗУМЦУ: ТЕМАТИЧЕСКИЙ АНЕКДОТ В КОНТЕКСТЕ ГОРОДСКОГО ФОЛЬКЛОРА

В статье рассматриваются анекдоты о врачах и безумцах как специфический и многослойный пласт городского фольклора в контексте современной фольклористики и культурологии. Теоретико-методологическую базу исследования формируют классические и современные концепции комического (теория «механизации» Анри Бергсона, теория «превосходства» Томаса Гоббса, концепция «карнавализации» Михаила Бахтина и теория «когнитивного несоответствия» Джона Морреалла), а также метод фреймового анализа Ирвинга Гофмана. Применение данного инструментария позволяет проследить механизмы деконструкции и реструктуризации семантических фреймов, а также выявить генерируемые ими альтернативные смысловые пространства.

Основная цель работы заключается в определении функциональной значимости образов врача и безумца в фольклорном дискурсе, анализе внутренней логики комического и выявлении роли анекдота в психокоммуникативной разрядке личности. Установлено, что в рамках данного жанра происходит нивелирование иерархических дистанций: фигура врача десакрализуется и низводится до уровня рядового индивида, что способствует восстановлению символического баланса через смеховую культуру.

Анекдоты о безумцах интерпретируются как дискурс, эксплицирующий относительность категорий «нормы» и «патологии», а также подвергающий сомнению границы рациональности посредством элементов абсурда. Парадоксальные и креативные решения, предлагаемые «безумным» героем, инвертируют традиционную теорию превосходства, провоцируя когнитивный резонанс у аудитории. В рамках модели когнитивного несоответствия данная логическая аномалия комизирует разрыв между экспектацией (ожиданием) и реальностью, обеспечивая временную инверсию социальных ролей.

Являясь формой самовыражения коллективного сознания, тематические анекдоты выходят за рамки чисто развлекательного жанра. Они выступают инструментом социальной критики, средством деконструкции нормативных ментальных шаблонов и механизмом сохранения внутренней свободы личности в противостоянии системе. Таким образом, тематический анекдот, выполняя функцию коллективной терапии, моделирует диалектическую взаимосвязь рационального и абсурдного на уровне культурного текста.

Ключевые слова: городской фольклор, тематический анекдот, образ врача, образ безумца, теория смеха, фрейм-анализ, когнитивное несоответствие.

Giriş. Şəhər folkloru müasir insanın gündəlik təcrübələrini, qorxularını və ümidlərini ən uyğcam və səmimi şəkildə əks etdirən mədəni yaddaş formalarından biridir. Bu yaddaşın ən məhsuldar və eyni zamanda ən paradoksal sahələrindən bi-

ri isə tibbi yumordur. Çünki burada insan varlığının ən həssas nöqtələri — bədən, ağıl, həyat və ölüm — gülüşün qoruyucu örtüyü altında müzakirə edilir. Tibbi yumor mahiyyət etibarilə iki əsas qütb üzərində formalaşır: Həkim və Xəstə, yaxud folklor dilində daha kəskin ifadə ilə — Dəli. “Həkimdən Dəliyə: Tematik Lətifələr” adlı bu araşdırma, məhz bu iki qütb arasında yaranan gülüş mədəniyyətini və onun sosial-fəlsəfi mənə qatlarını təhlil etməyi qarşısına məqsəd qoyur.

Bu bölgü sadəcə personaj fərqliliyi deyil; burada iki fərqli dünyagörüşü, iki ayrı məntiq sistemi və iki müxtəlif hakimiyyət forması üz-üzə gəlir. Həkim rasio-nal elmin, institusional bilginin və normativ düşüncənin təmsilçisidirsə, dəli sosial qaydalardan kənarda duran, məntiqi alt-üst edən və bəzən də onu ifşa edən fiqur-dur. Antropoloji baxımdan bu qarşıdurma, cəmiyyətin “normal” və “anormal” an-layışlarını necə qurduğunu və bu anlayışların nə qədər nisbi olduğunu göstərən simvolik bir müstəvidir.

Bu araşdırmada həkim lətifələri peşə folklorunun daxili, yəni korporativ qa-tını təşkil edir. Burada həkim idealizə olunmuş şəfa verən obrazdan çıxaraq, bü-rokratik sistemin, texnologiyanın, maddi sıxıntıların və ağır iş yükünün içində sı-xışmış adi bir insana çevrilir. Bu lətifələrdə həkimlərin duyğusuzluğu qədər həd-dindən artıq qayğıkeşliyi, anlaşılmaz resept yazıları, xəstələrlə ünsiyyətdə yaranan kommunikativ qırılmalar və peşənin gündəlik absurdları içində sıxışmalar yumor obyektinə çevrilir. Fəlsəfi planda bu yumor, ölüm və ağrı ilə daimi təmasda olan insanın varoluşsal gərginliyi gülüş vasitəsilə neytrallaşdırmaq cəhdidir. Gülüş burada sadəcə əyləncə deyil, psixoloji və mədəni bir müdafiə mexanizmidir.

Eyni zamanda həkim lətifələri sosial statusun dekonstruksiyası funksiyasını da daşıyır. Cəmiyyətin yüksək iyerarxiyasında yerləşən həkim obrazı ironik şəkil-də “yerə endirilir”, onun da səhvlərə yol verən, maddi qayğılar yaşayan və bəzən aciz qalan bir insan olduğu göstərilir. Bu acı gülüş, hakim bilik formalarının toxu-nulmaz olmadığını xatırladır.

Digər tərəfdən təhlil olunan dəli lətifələri isə bu məntiqi xəttin davamı və eyni zamanda onun alt-üst edilməsidir. İrrasional məntiqin zəfərini təcəssüm etdi-rən bu lətifələr folklorun ən qədim arxetiplərindən biri olan “müdrək divanə” və ya “hiyləgər axmaq” obrazının müasir şəhər mühitindəki davamıdır. Dəli burada xəstəlikdən daha çox sosial bir statusdur — normadan kənarda qalmağın, sistemə tabe olmamağın simvoludur. Antropoloji baxımdan bu fiqur, cəmiyyətin öz sərhədlərini harada çəkdiyini və bu sərhədlərin nə qədər süni olduğunu göstərir.

Dəli lətifələrində gülüş doğuran əsas məqam, dəlinin öz daxili məntiqi için-də tamamilə haqlı olması və bu məntiqin həkimin, yaxud cəmiyyətin rəsmi rasio-nalizmini məğlub etməsidir. Burada “anormal” davranış, əslində “normal” dünyə-nin absurdluğunu açıb göstərən güzgüyə çevrilir. Əslində bu, ağıl anlayışının özü-nün sorgulanmasıdır: kim daha ağıllıdır — qaydalara kor-koranə tabe olanmı, yoxsa qaydaların mənasızlığını ifşa edənmi?

Həkim və dəli lətifələrini birləşdirən ortaq məxrəc, şəhər mühitində insanın öz bədəninə, ağılına və taleyinə qarşı ironik münasibətidir. Bu lətifələr insanın öz zəiflikləri ilə üzləşmək və onları gülüş yolu ilə qəbul etmək bacarığını nümayiş

etdirir. Həkim lətifələri peşənin sərt reallığını, dəli lətifələri isə reallığın özünün nə qədər nisbi və dəyişkən olduğunu xatırladır. Beləliklə, bu məqalə sözügedən iki qütb arasındakı verbal yaradıcılığı təhlil edərək, müasir folklorun sosiopsixoloji və mədəni mənzərəsini cızmağa çalışır. Nəticədə bu lətifələr insanın özünə, səhvlərinə gülə bildiyi qədər müdrik olduğunun təsdiqidir.

Həkim lətifələri: tibbi reallığın yumoristik dekonstruksiyası. Həkim lətifələri müasir şəhər folklorunun ən dinamik və funksional sahələrindən biri olub, tibbi təcrübəni, həkim-xəstə münasibətlərini və xəstəxana mühitindəki ekzistensial vəziyyətləri komik prizmadan təqdim edən spesifik bir yumor növüdür. Bu janrın mərkəzində tibbi tövsiyələr, klinikada baş verən anormal hadisələr və bürokratik absurdluqlar dayanır. Gülüşü doğuran əsas amillər isə həkim və xəstə arasındakı gözlənilməz dialoqlar, qoyulan paradoksal diaqnozlar, həkimin bəzən laqeydliyə varan soyuqqanlılığı və ya xəstənin tibbi terminologiyanı öz "məişət məntiqi" ilə təhrif etməsidir.

Təbii ki, tibbi mövzular birbaşa insanın fiziki və psixi bütövlüyü, yəni həyat və ölüm məsələsi ilə bağlı olduğu üçün kollektiv şüurda yüksək həssaslıq yaradır. Bu gərginlik fonunda həkim-xəstə münasibətlərinə gülmək, fərdə öz qorxularını üzərində qələbə çalmağa və narahatlığın öhdəsindən gəlməyə kömək edir. Həkim lətifələrinin cəmiyyətdəki sarsılmaz populyarlığını şərtləndirən bir neçə mühüm sosiopsixoloji faktor mövcuddur:

İlk olaraq bu tip lətifələr psixoloji gərginliyin "katarsis" funksiyasını açır. İnsan tibbi müəssisəyə adətən ağrı, qeyri-müəyyənlik və bədəni üzərində nəzarəti itirmə qorxusu ilə daxil olur. Xəstəlik və müayinə prosesi fərd üçün həm də intim bir sınaqdır. Bu məqamda yumor, yaranmış ekzistensial gərginliyi boşaldan bir klapan rolunu oynayır. Gülüş vasitəsilə faciəvi olan komikləşir, bu da xəstəyə öz vəziyyətinə kənardan, daha yüngül bir nöqtəyi-nəzərdən baxmağa şərait yaradır.

İkincisi, sosial tabuların "yumşaldılması" və desakralizasiya təmin edilir. Cəmiyyətdə açıq danışılması çətin olan mövzular, məsələn, qocalma, cinsi dis-funksiyalar, patologiyalar və bədən ifrazatları və s. lətifələrin əsas mövzusunə çevrilir. Yumor bu tabuları sındırır, onları "insani və normal" müstəviyə gətirərək fərdin utanc və komplekslərini azaldır. Beləliklə, həkim lətifələri tibbi tabu mövzularının sosial legitimliyini təmin edir.

Üçüncüsü, həkim lətifələrində peşəkar "mif" və absurdluq toqquşması baş verir. Cəmiyyətin gözündə həkimlik səhvə yol verməməli olan, az qala, "müqəddəs" və ali bir statusdur. Ancaq lətifələr bu idealizə edilmiş obrazı dekonstruksiya edir; həkimi də hər kəs kimi səhv edən, yorulan, bəzən maddi maraq güdən və ya absurd qərarlar verən "adi insan" kimi təqdim edir. Bu ziddiyyət, yəni mütləq ciddiyyətə mütləq absurdluğun qarşılaşması, komik effektin nüvəsini təşkil edir.

Dördüncüsü, həkimin bu lətifələr vasitəsi ilə həm də özünə gülüşü gerçəkləşir. Həkim lətifələri həm də tibb işçilərinin öz daxili korporativ yumorudur. Həkimin öz peşəsinə, başına gələn qəribə hadisələrə və ya xəstənin sadələvhlüyünə ironiya ilə yanaşması bir növ emosional zirehdir. Bu, tibbi personala peşəkar tü-

kənmədən qorunmağa və ən ağır vəziyyətlərdə belə soyuqqanlılığını qoruyaraq özünəinamını bərpa etməyə imkan verir.

Beşincisi, nəzarət hissinin restavrsiyası baş verir. Tamamilə həkimdən və tibbi cihazlardan asılı vəziyyətə düşən xəstə özünü çarəsiz hiss edir. Həkimini və ya tibbi prosedurları lağa qoymaq, əslində həmin qorxulu situasiyanı "kiçiltmək" və onun üzərində mənəvi nəzarəti geri qaytarmaq deməkdir. Tibbi problemləri əhəmiyyətsizləşdirməklə insan öz qorxusundan daha böyük olduğunu sübut edir.

Həkim lətifələri və gülüşün sosial mexanizmləri. Həkim lətifələri müasir şəhər folklorunun ən dinamik və funksional sahələrindən biri olub, tibbi təcrübəni, həkim–xəstə münasibətlərini və xəstəxana mühitindəki ekzistensial vəziyyətləri komik prizmadan təqdim edən spesifik bir yumor növüdür. Bu janrın mərkəzində tibbi tövsiyələr, klinikada baş verən “anormal” hadisələr və institusional bürokratiyanın doğurduğu absurdluqlar dayanır. Gülüşü doğuran əsas amillər isə həkim və xəstə arasındakı gözlənilməz dialoqlar, paradoksal diaqnozlar, həkimin mexanikləşmiş soyuqqanlılığı və ya xəstənin tibbi terminologiyanı öz məişət məntiqinə uyğun şəkildə təhrif etməsidir.

Henri Bergsonun gülüş nəzəriyyəsi baxımından bu tip situasiyalar “canlının mexanikləşməsi” prinsipinin klassik nümunəsidir: canlı və fərdi olan insan bədəni və taleyi, tibbi prosedurlar çərçivəsində avtomatizmə tabe edilir və məhz bu mexaniklik gülüş doğurur (Bergson, 1900). Həkim lətifələrində gülüş, bədənin və aqlın rəsmi sxemlərə salınmasına qarşı kollektiv reaksiyanın ifadəsidir.

Tibbi mövzular birbaşa insanın fiziki və psixi bütövlüyü, yəni həyat və ölüm məsələsi ilə bağlı olduğu üçün kollektiv şüurda yüksək həssaslıq yaradır. Bu gərginlik fonunda həkim-xəstə münasibətlərinə gülmək, fərdə öz qorxuları üzərində simvolik qələbə çalmağa imkan verir. Freudun yumoru psixoloji enerjinin qənaət mexanizmi kimi izah etməsi bu kontekstdə xüsusilə əhəmiyyətlidir: gülüş, sıxışdırılmış qorxu və narahatlığın təhlükəsiz şəkildə boşaldılmasıdır (Freud, 1905). Həkim lətifələri də bu mənada, ölüm və xəstəliklə bağlı şüuraltı təşvişin yumor vasitəsilə zərərsizləşdirilməsi funksiyasını yerinə yetirir.

Birinci mühüm funksiya psixoloji gərginliyin katarsisidir. İnsan tibbi müəsisəyə adətən ağrı, qeyri-müəyyənlik və bədəni üzərində nəzarəti itirmə qorxusu ilə daxil olur. Xəstəlik və müayinə prosesi həm də şəxsi məkanın pozulması anlamına gəlir. Bu şəraitdə yumor, yaranmış ekzistensial təzyiqi boşaldan bir “təhlükəsizlik klapanı” rolunu oynayır. Faciəvi olan komik formaya salınır və fərd öz vəziyyətinə kənardan baxmaq imkanı qazanır. Bu nöqteyi-nəzərdən gülüş, qorxunun inkarı deyil, onunla yaşamağın mədəni formasıdır.

İkinci funksiya sosial tabuların yumşaldılması və desakralizasiyasıdır. Qocalma, cinsi disfunksiyalar, patologiyalar, bədən ifrazatları kimi mövzular gündəlik diskursda susqunluqla əhatə olunur. Həkim lətifələri bu “qadağan olunmuş” sahələri gülüş müstəvisinə çıxararaq normallaşdırır. Baxtinin “karnaval gülüşü” anlayışı ilə desək, bədən burada aşağı, maddi və bioloji tərəfləri ilə nümayiş etdirilir və bu, qorxuducu deyil, azadedicə təsir yaradır (Бахтин, 1990). Beləliklə, yumor tibbi tabuların sosial legitimliyini təmin edən mədəni vasitəyə çevrilir.

Üçüncü funksiya peşəkar mifin dekonstruksiyasıdır. Cəmiyyətin təsəvvüründə həkimlik səhsiz, rasionel və demək olar ki, müqəddəs bir statusa malikdir. Lətifələr isə bu idealizə edilmiş obrazı dağıdır, həkimi də yorulan, yanılan, bəzən absurd qərarlar verən adi bir insan kimi təqdim edir. Gülüş burada uyğunsuzluqdan doğur: mütləq ciddiyyətlə mütləq absurdluğun toqquşması komik effekt yaradır. Klassik uyğunsuzluq nəzəriyyələri, J.Morrealla görə, gülüşün insan həyatında yalnız əyləncə vasitəsi olmadığını, əksinə, onun sosial, koqnitiv və mədəni funksiyalarının olduğunu göstərir. Morreall gülüşün insanın özünü və ya başqalarını mənəvi və ya sosial üstünlük hissi ilə ilişkiləndirdiyi və uyğunsuzluq nəzəriyyəsi, gözlənilməzlik və məntiqsizliyin doğurduğu gülüş üzərində durur (Morreall, 2003, s. 407).

Dördüncü aspekt həkimin özünə yönəlmiş gülüşüdür. Həkim lətifələri təkcə xəstələrin deyil, tibbi personalın da daxili korporativ yumorunun məhsuludur. Öz peşəsinə ironik münasibət göstərmək, ağır və travmatik təcrübələrə qarşı emosional zireh rolunu oynayır. Bu gülüş forması peşəkar tükənmənin qarşısını almağa, ölüm və ağrı ilə gündəlik təmasın yaratdığı psixoloji yükü yüngülləşdirməyə xidmət edir.

Beşinci və son olaraq, həkim lətifələrində nəzarət hissini restavrasiyası baş verir. Xəstə tibbi sistem qarşısında özünü aciz və asılı hiss etdikdə, həkimi və ya prosedurları lağa qoymaqla bu vəziyyəti simvolik olaraq "kiçildir". Bergsonun vurğuladığı kimi, gülüş, bir növ, sosial cəzalandırma və eyni zamanda azadlaşma aktıdır. Tibbi problemin komikləşdirilməsi, fərdin qorxudan üstün olduğunu özünə və başqalarına sübut etməsinin mədəni yoludur.

Həkim lətifələri yalnız əyləncə forması deyil, gülüş nəzəriyyələrinin göstərdiyi kimi, qorxu, hakimiyyət, norma və bədən üzərində qurulmuş mürəkkəb sosial mexanizmlərin folklor səviyyəsində ifadəsidir. Yekun olaraq qeyd etmək olar ki, həkim lətifələri sadəcə əyləncə vasitəsi deyil, şəhər mühitində insanın müasir tibbin mürəkkəbliyi və həyatın kövrəkliyi ilə barışma üsuludur. Bu lətifələr reallığın sərt üzünü yumorun estetik filtri ilə yumşaldaraq, cəmiyyətə kollektiv bir terapiya təklif edir.

Həkim və xəstə lətifələrinin struktur analizi göstərir ki, gülüşün nüvəsini Henri Bergsonun fundamental şəkildə tədqiq etdiyi uyğunsuzluq və mexanikləşmə prinsipləri təşkil edir. Bergsona görə, gülüş canlı və dinamik olan həyatın qarşısına qəfildən çıxan "mexaniki hərəkətsizlik" (mechanization) və ya çevikliyi itirmiş məntiqə verilən sosial reaksiyadır (Bergson, 1900). Tibbi lətifələrdə bu uyğunsuzluq, sualın aid olduğu semantik çərçivə (frame) ilə cavabın daxil olduğu çərçivənin toqquşması nəticəsində yaranır.

Özəlliklə həkim-xəstə münasibətlərini anlatan mətnlərdə bu cür uyğunsuzluqlar gözlənilən rasionel cavabın yerini absurdun tutması ilə xarakterizə olunur:

Həkim xəstədən soruşur: — *Necə yatırsan?* — *Qaranlıq otaqda, pijamada, ayaqqabısız* (Kayzen.az (n.y) Letife)

Bu nümunədə Bergsonun qeyd etdiyi "məntiqlə reallıq arasındakı qırıqlıq" aşkar görünür. Həkimin sualı tibbi diaqnostika çərçivəsində, yəni yuxu rejiminin keyfiyyəti haqqında olsa da, xəstənin cavabı sualı fiziki-mexaniki müstəviyə keçir.

rir və bu qeyri-standart cavab gülüşün mənbəyi olur. Burada çərçivə (frame) baxımından düşüncələrimizin, anlayışlarımızın və nitqimizin müəyyən çərçivələr daxilində formalaşdığını görürük. Sağlamlıq meyarı olan "yuxu" anlayışı ilə yuxu prosesinin texniki təsviri bir-biri ilə uyğunsuz bir ziddiyyət yaradır. Burada gülüşü doğuran əsas məqam, həkimin (və dinləyicinin) gözlədiyi "yaxşı" və ya "pis" cavabının əvəzinə, məntiqi çərçivəni (frame) qəfildən dağıdan absurd detalların təqdim edilməsidir. Bergsonun dili ilə desək, burada "canlı olanın üzərinə tətbiq edilmiş mexaniki qəlib" gülüşü qaçılmaz edir. Digər tərəfdən xəstənin cavabı, real həyatda heç bir xəstənin belə bir cavab verməyəcəyini göstərir. Burada uyğunsuzluqdan doğan absurd situasiya dinləyiciləri güldürməklə bərabər, həm də düşündürür. Bu lətifənin mərkəzindəki gülüş, kontekstin və çərçivələrin dəyişməsi ilə yaranan bir ziddiyyət, daha doğrusu, uyğunsuzluq üzərində qurulmuşdur.

Peşəkar mədəniyyətin mərkəzində davranış vasitəsilə əldə edilən hörmət və xüsusi status dayanır. Zarafat, ad və ya ləqəb taxma kimi elementlər bu statusun ənənəvi tərifləridir (McCarl, s. 629). Ancaq lətifələr bu ciddi statusu uyğunsuzluq vasitəsilə sındırır:

— *Doktor, xahiş edirəm, tez gəlin. Arvadımın kor bağırsağının ağrısı tutub!* — *Narahat olmayın. İki il əvvəl arvadınızın kor bağırsağını kəsmişəm. Adamda ikinci dəfə kor bağırsaqa ola bilməz.* — *Düzdü, doktor. Ancaq adamda ikinci arvad ola bilər* (Kayzen.az (n.d.) Letife).

Bu lətifədə uyğunsuzluq iki müstəvidə təzahür edir: birincisi, həkimin "bioloji sabitlik" (bir orqan bir dəfə olar) məntiqi ilə həyatın "sosial dəyişkənliyi" (yeni evlilik) qarşı-qarşıya gəlir. İkincisi, həkimin peşəkar özünəinamı (statik məntiq) xəstənin dinamik reallığı tərəfindən absurd vəziyyətə salınır. Bergsona görə, biz burada həkimin öz elmi qəlibinə həddindən artıq güvənərək "mexanikləşməsinə" gülürük. Xəstənin cavabı konteksti tibbdən sosiologiyaya transfer edərək, intellektual bir sarsıntı (uyğunsuzluq) yaradır.

Bu lətifədə "ikinci arvad" nümunəsində görüldüyü kimi, lətifə iki fərqli semantik çərçivənin (frame) qarşılaşdırılması üzərində qurulur. Birinci çərçivədə həkim kor bağırsaqa ağrısının tibbi səbəblərini axtarır və cərrahiyyə faktına əsaslanaraq rəsonal bir təhlükəsizlik zonası yaradır. İkinci çərçivədə isə şəxsi münasibətlər, yəni xəstənin deyil, "arvad" statusunun dəyişməsi ön plana çıxır. Burada gülüş, tibbi terminologiyanın (kor bağırsaqa) ciddiliyi ilə ailə münasibətlərinin (ikinci arvad) prozaik reallığı arasındakı kəskin keçiddən doğur. "İkinci arvad" ifadəsi real vəziyyəti absurd bir şəkildə təqdim etməklə təkəfərdi deyil, həm də cəmiyyətin bu tip gizli sosial reallıqlara ironik münasibətinə işarə edir.

Həkim lətifələri bu peşə sahiblərinin gündəlik həyatından, xəstələr ilə münasibətlərindən və tibbi vəziyyətlərdən bəhs etsə də, söyləmə tərzini və dialoqu ilə yumoristkdir. Həkim lətifələrinin əksəriyyəti məhz bu cür uyğunsuzluq məntiqi vasitəsilə həm peşəkar çatışmazlıqları, həm də stereotipləri ifşa edir. Lətifələrdə əsas məsələ əyləncə ilə bir çox mətləbləri diqqətə çatdırmaqdır. Ancaq sadəcə gülüş yaratmaq üçün söylənən həkim lətifələri də çoxdur. Sağlamlıq tövsiyələrinin

absurd şəkildə interpretasiyası zamanı isə Bergsonun "zamanın subyektivliyi" nəzəriyyəsinə yaxınlaşan bir mənzərə görürük:

Həkim xəstəyə deyir: — *İçməsən, ömrünü uzadacaqsan. — Düz deyirsiz, doktor! Bir həftə içmədim, həftə mənə il qədər uzun göründü* (Kayzen.az (n.d.) Letife).

Bu dialoqda həkim sağlamlıqla bağlı ciddi bir məsələni təqdim edir və "ömrün uzanması" dedikdə kəmiyyət göstəricisini (daha çox il yaşamağı), xəstə isə daxili zamanın (keyfiyyət göstəricisi) ağırlığını nəzərdə tutur. Həkimin elmi-rasional tövsiyəsi xəstənin psixoloji-subyektiv reallığı ilə toqquşaraq ironik bir effekt yaradır. Sağlamlıq üçün vacib olan "uzun ömür" anlayışı, içkidən məhrum olan xəstə üçün bir növ "əzaba çevrilən zaman" kimi təqdim edilir. Bu, həkimin məntiqi çərçivəsini tamamilə çürüdür. Burada xəstənin cavabı göstərir ki, elmi baxımdan "uzun ömür" sayılan şey, subyektiv baxımdan dözülməz bir darıxma müddətinə çevrilə bilər.

Bu qəbildən olan lətifələr sadəcə əyləncə funksiyası daşımır; onlar həm də peşəkar dialoqun çərçivələrini genişləndirir, tibbi "doğrular" ilə həyatın "acı həqiqətləri" arasındakı məsafəni yumor vasitəsilə ölçür. Peşəkar mədəniyyətin ciddi simasını lətifənin ironik güzgüsünə tutmaqla, folklor şəhərli insanın ən çətin situasiyalarda belə mənəvi üstünlüyünü qorumasına şərait yaradır.

Nəticə etibarilə, bu lətifələrin mərkəzindəki gülüş, kontekstlərin qəfil yerdəyişməsi və normal hesab olunanın daxilində gizlənən absurdun ifşasıdır. Bu, sadəcə bir zarafat deyil, həm də həkimin mütləq avtoritetinin və tibbi diskursun sərhədlərinin yumor vasitəsilə sınağa çəkilməsidir.

Həkim lətifələrinin mühüm bir qismi "tərs məntiq" (logical inversion) üzərində qurulur. Bu tip mətnlərdə subyektin ona təklif olunan illüziyanı (təsəvvürü) reallığın özünə çevirdiyi görülür. İçki və dərman qarşılaşdırması bu baxımdan klassik bir nümunədir:

— *Niyə dərman içmirsiz? — Dadı xoşuma gəlmir. — Siz dərmanı için, elə hesab edin ki, konyak içirsiniz. — Yaxşısı budur, konyak için, elə hesab edirəm ki, dərman içirəm* (Kayzen.az (n.d.) Letife).

Bu dialoqda gülüş, həkimin təklif etdiyi "illüzor çərçivənin" xəstə tərəfindən manipulyasiya edilməsindən doğur. Həkim psixoloji bir fənd işlədərək xoşagəlməz reallığı (dərman) xoş bir təsəvvürlə (konyak) ört-basdır etməyə çalışır. Ancaq xəstə bu məntiqi tərsinə çevirir: o, xoş reallığı (konyak) seçir və "xoşagəlməz təsəvvürü" (dərman) sadəcə bir etiket kimi kənara qoyur. Bergsona görə, bu, zəkanın bir oyunudur; xəstə həkimin ona qurduğu intellektual tələni onun özünə qarşı çevirir. Burada həkimin "absurd ciddiliyi" ilə xəstənin "praqmatik yumoru" toqquşur ki, bu da peşəkar bir adamın yumoristik sarsılması ilə nəticələnir. Xəstə isə həkimin bu absurd məsləhəti ilə komik bir şəkildə oynayır.

Digər bir tərəfdən, həkim lətifələrində rast gəlinən "absurd həllər" problemi kökündən həll etmək əvəzinə, problemin simptomunu (əlamətini) paradoksal şəkildə dəyişdirir:

— Doktor, yaman qorxuram. — Nədən? — Məsələn, otaqdan çıxanda qorxuram ki, uşaq çarpayıdan düşər, eşitmərəm. — Elə isə döşəmədən xalçanı götürün! (Kamilinfo.net (n.d. Ana səhifə).

Həkimlə xəstənin dialoqu üzərində qurulan bu lətifədə gülüşü doğuran əsas ünsür xəstənin emosional gözləntisi ilə həkimin texniki-absurd cavabı arasındakı uçurumdur. Xəstə həkimdən psixoloji dəstək və ya uşağın təhlükəsizliyi üçün tibbi/pedaqoji məsləhət gözləyir. Həkimin cavabı isə tamamilə fərqli bir məntiq müstəvisindədir: o, uşağın düşməsinin qarşısını almağı deyil, xəstənin "eşitməmək" qorxusunu aradan qaldırmağı hədəfləyir. Xalçanı götürməklə uşağın düşməsi daha səslə (və daha təhlükəli) olacaq, beləliklə, xəstə onu mütləq eşidəcəkdir.

Bu, problemin mahiyyətini deyil, yalnız onun texniki tərəfini (səs amilini) hədəf alan "karikaturik bir rasionallıqdır". Həkimin məsləhəti real problemi həll etmək əvəzinə, onu daha da qabardır və absurda yuvarlayır. Bu cür lətifələr dinləyiciyə vacib bir mesaj verir: bəzən mütəxəssis yanaşmaları reallıqdan o qədər uzaqlaşır ki, təklif olunan həll yolu problemin özündən daha qorxulu və ya gülməli olur. Bu, eyni zamanda müasir şəhər insanının tibbi bürokratiyaya və mütəxəssis rəylərinə qarşı gizli skeptisizminin (şübhəçiliyinin) bir təzahürüdür.

Həkim və xəstə lətifələri, gülüşün estetik gücü vasitəsilə sağlamlıq kursunu gündəlik məişət səviyyəsinə endirərək, kollektiv şüurda tibb və xəstəliklərlə bağlı kök salmış qorxu və ekzistensial narahatlığı neytrallaşdırır. Bu lətifələr sadəcə əyləncəli hekayələr silsiləsi deyil, həm də həkim və xəstə münasibətlərində düzgün ünsiyyətin (kommunikasiyanın) həlledici rolunu nümayiş etdirən mühüm sosiomədəni vasitədir.

Bu cür lətifələrin tədqiqatından əldə olunan nəticələri aşağıdakı konseptual müstəvilərdə ümumiləşdirmək olar.

1. Kommunikativ körpü və yanlış anlaşılımların ifşasında lətifələr çox vaxt həkim və xəstə arasında baş verən linqvistik bariyerləri, tibbi terminologiyanın doğurduğu yanlış anlaşılımları və fərqli gözləntilərin toqquşmasını qabardır. Bu şişirtmə (hiperbola) əslində tərəflərə "yaxşı ünsiyyətin" – yəni bir-birini anlamağın müalicə prosesində diaqnoz qədər vacib olduğunu xatırladır.

2. Sağlamlıq paradigmasında psixoloji rahatlıq məsələsinə gəlinə bu janr insanların xəstəlik mövzusunda fundamental yanaşmasını transformasiya edir. İnsan orqanizminin kövrəkliyi və tibbi müdaxilənin ağırlığı qarşısında yaranan gərginlik yumor vasitəsilə yüngülləşdirilir. Vəziyyəti daha rasionallıq və rahat qarşılamaq fərddə psixoloji müqavimət formalaşdırır; beləliklə, lətifə xəstəliyinin fərd üzərindəki mənəvi basqısını azaldır.

3. İbrətəməz reallıq və "didaktik yumor" reallıq elementləri üzərində qurulan lətifələrin müəyyən dərəcədə didaktik (öyrədici) mahiyyət daşıdığını göstərir. Sağlamlığa etinasız yanaşmanın, yaxud tibbi tövsiyələrin absurd şəkildə təhrif edilməsinin gətirib çıxara biləcəyi ironik vəziyyətlər, dinləyici üçün dolayısı ilə bir "həyat dərsi" rolunu oynayır.

4. Lətifələr həkimlərin "toxunulmaz", soyuq və mütləq söz sahibi kimi qəbul edilən rəsmi imicini daha anlayışlı, emosional və bəzən də səhv edə bilən

"dostyana" bir obrazla əvəz edir. Bu keçid, həkim və xəstə arasındakı "hakim-təbə" iyerarxiyasını yumşaldaraq, qarşılıqlı güvən və səmimiyyətə əsaslanan yeni bir münasibət modelinin formalaşmasına xidmət edir.

Yekun olaraq, həkim lətifələri müasir şəhər folklorunun daxilində insanın öz bioloji taleyi ilə barışmaq və tibb dünyasının mürəkkəb labirintlərində özünü itirməmək üçün yaratdığı kollektiv bir terapiya formasıdır. Bu mətnlər reallığın sərt küncələrini yumorla hamarlayaraq, cəmiyyətə sağlamlıq məsələlərinə daha dərinləndən, lakin eyni zamanda daha yüngül və optimist yanaşma imkanı tanıyır.

Dəli lətifələri: irrasionalın məntiqi və "yadlaşmış" gülüş. Şəhər folklorunun spesifik lətifə növlərindən biri olan dəli lətifələri sosial-antropoloji aspektdən özünəməxsusluğa malikdir. Həkim lətifələrinin daha radikal bir qolunu təşkil edən dəli lətifələri, cəmiyyətin "normal" qəbul etdiyi davranış qəliblərindən kənar çıxan, "başqalaşma" fərdlərin dünyasını yumorun mərkəzinə gətirir. Bu lətifələrdə gülüşün hədəfi, çox vaxt gündəlik məntiq qanunlarını pozan, sosial gözləntiləri alt-üst edən absurd vəziyyətlərdir. John Morreallın "Uyğunsuzluq" (Incongruity) nəzəriyyəsi baxımından yanaşdıqda, dəli lətifələrinin uğuru dinləyicinin zehni sxemləri ilə təqdim olunan reallıq arasındakı kəskin uçurumdan qaynaqlanır. Morrealla görə, yumor koqnitiv bir sıçrayışdır; biz reallığın bir cür olmasını gözləyirik, lakin dəli personajı bizə tamamilə fərqli, "uyğunsuz" bir məntiq təqdim edərkən beynimiz bu şoku gülüşlə qarşılayır (Morreall, 1983, s. 15-20).

Dəli lətifələrinin mahiyyətini bir neçə nəzəri müstəvidə təhlil etmək mümkündür ki, buraya ilk öncə mexanikləşmə və çeviklik itkisini daxil etmək olar. Henri Bergsona görə, gülüş "canlı olanın üzərinə tətbiq edilmiş mexaniki hərəkətsizlikdir" (Bergson, 1900, s. 45). Dəli lətifələrində personaj çox vaxt bir fikrə və ya hərəkətə saplanıb qalır. Onun bu "zehni sərtliyi" və çeviklikdən məhrum olması, Bergsonun təsvir etdiyi komik effekti yaradır. Ancaq burada bir paradoks var: bəzən dəli öz çevik olmayan məntiqi ilə "ağıllı" həkimin və ya cəmiyyətin qəlibləşmiş, mexanikləşmiş qaydalarını ifşa edir.

Psixoloji olaraq bu lətifələr üstünlük hissi aşılamaqla dəlidə özünü təsdiq anlamı yaradır və dinləyicidə bir "üstünlük" hissi oyadır. Tomas Hobbs bunu "qəfil qürur" (*sudden glory*) adlandırır. Dinləyici dəlinin absurd hərəkətini və ya məntiq xətasını gördükdə, şüuraltı olaraq özünün "normal" və "ağıllı" statusunu təsdiqləyir, başqasının zəifliyi üzərindən öz mənəvi-intellektual üstünlüyünü dərk edərək gülür (Hobbs, 1651, Chapter 6).

Bir dəli lətifəsi ilə bu üç nəzəriyyənin (Hobbs, Bergson, Morreall) özəlliklərini görmək mümkündür:

Həkim dəlixanada divarı rəngləyən dəlidən soruşur: — *Fırçadan bərk yapışmışsan? — Hə, doktor. — Elə isə mən nərdivanı aparıram.*

Bu lətifədə Morreallın dediyi uyğunsuzluq nərdivanın funksiyasının (ayaqaltı olması) qəfildən fırçaya (havada asılı qalmaqla) keçməsidir. Bergsonun mexanikləşməsi həkimin "nərdivan-fırça" arasındakı fiziki əlaqəyə dair donmuş, çevik olmayan məntiqindədir. Dinləyici isə bu absurdluğu dərk etdiyi an özünü hər iki personajdan daha "rasional" hiss edərək Hobbsçu bir zəfər hissi ilə gülür.

Nəticə etibarilə, dəli lətifələri cəmiyyətdə hər şeyin yalnız quru ağıl və məntiqdən ibarət olmadığını xatırlatmaqda mühüm rol oynayır. Bu absurd lətifələr, ciddi qəbul etdiyimiz dünyaya gözlənilməz, daha yüngül bucaqdan baxmağa kömək edən sürreal bir azadlıq sahəsidir.

Əslində dəli lətifələri birbaşa mənadan yoxsun görünən, ancaq daxili bir sürreallığa malik olan zarafatlardır. Onlar dinləyicini reallıqdan uzaqlaşdıraraq, ciddi qəbul etdiyimiz dünyanın əslində nə qədər kövrək olduğunu göstərir. Bu absurdluq, Morreallın qeyd etdiyi "estetik həzz" funksiyasını daşıyır; biz dəlinin etdiyi məntiq xətasına real həyatda qorxu ilə baxa bilsək də, lətifə daxilində bu təhlükəsiz bir "zehni oyun"a çevrilir (Morreall, 1983). Buradan da sosial dışlama və rahatlama funksiyası işə düşür. Cəmiyyət tərəfindən "dəli" adlandırılan şəxslər, əslində rəsmi məntiqin xaricində qalanlardır. Bu lətifələr vasitəsilə "normal" insanlar öz ağıllarının üstünlüyünü təsdiq edərək (Hobbsun "üstünlük" nəzəriyyəsinə yaxın bir şəkildə) rahatlıq tapırlar. Ancaq dəli lətifələrinin ən dərin qatı, onların "anormallığı" bir azadlıq forması kimi təqdim etməsidir.

Dəli lətifələri, əslində dəliliyi sadəcə bir patologiya kimi görən "adi məntiqin" məhsuludur. Lakin bu lətifələr həm də emosional stresi aradan qaldırmağa, sürrealıq vasitəsilə ruhu yüksəltməyə və cəmiyyətdə hər şeyin yalnız quru ağıl və məntiqdən ibarət olmadığını xatırlatmağa kömək edən mühüm bir folklor hadisəsidir.

Dəli lətifələrinin tipoloji və funksional təsnifatı, absurdun mexanikası.

Dəli lətifələri sadəcə "anormal" olanı lağa qoymaq deyil, həm də sürreal bir məntiq çərçivəsində mövcud olan universal bir yumor növüdür. Bu lətifələrin özünə-məxsus daxili məntiqini və sosiokültürəl funksiyalarını aşağıdakı kimi sistemləşdirmək mümkündür:

1. Rəsonal nizamdan azad olan və koqnitiv həzz yaradan dəli lətifələri insanlara məntiqin və sağlam düşüncənin sərt qəliblərindən qurtulmaq şansı verir. J. Morreallın qeyd etdiyi kimi, insan zəkası həmişə nizam və ardıcılıq axtarır; ancaq dəli lətifələri bu intellektual yükü müvəqqəti olaraq kənara atmağa, "ağıllı izahat" tələb etməyən sadə və əyləncəli dünyadan həzz almağa imkan tanıyır (Morreall, 1983, s. 38-42).

2. Dəli termini və dəli lətifələri sosial normaların ironik baxışıdır. Dəli obrazı vasitəsilə cəmiyyətdəki absurd qaydalar, bürokratik konvensiyalar və mənasız stereotiplər tənqid atəşinə tutulur. Bu, Mixail Baxtinin "karnaval" konsepsiyasına (Бахтин, 1990) yaxın bir yanaşmadır; burada dəli hər şeyi "tərs bucaqdan" görərək, ciddi münaqişəyə girmədən sistemi yumşaq və ya kəskin şəkildə ifşa edir.

3. Bu tip lətifələr psixi gərginliyi aradan qaldırmaq, yəni rahatlama funksiyasını yerinə yetirir. Ziqmund Freydə görə, yumor psixi enerjinin qənaəti və boşalmasıdır (Freud, 1905). Reallıq çox mürəkkəb və ya stresli olduqda, dəli lətifələrinin məntiqsizliyi bir "emosional klapan" rolunu oynayır. Absurd zarafatlar vasitəsilə fərd reallığın ağır mənasından qaçaraq, qeyri-ənənəvi perspektivdə təhlükəsiz sığınacaq tapır.

4. Dəli lətifələrində gözlənilənlərin alt-üst olunması və uyğunsuz cavab gülüşün mənbəyinə çevrilir. Bu lətifələr dinləyicinin zehni proqnozlarını yerlə bir edir. Normal lətifə modellərindən fərqli olaraq, burada sonluq tamamilə gözlənilməz və uyğunsuz bir müstəviyə keçid edir. Bu, tanış olandan absurda ani bir keçiddir ki, Morreall bunu yumorun ən yüksək həzz nöqtəsi hesab edir.

5. Lətifələrdə stereotiplərin sındırılması və yeni qavrayışlar baş verir. Dəli lətifələri həyatda hər şeyin riyazi qaydalara uyğun olmadığını xatırladır. Personajların məntiqsiz davranışı əslində adi düşüncə tərzinin məhdudiyyətlərini göstərir. Bu, insana hadisələrə yalnız "ağıllı adamın" prizmasından deyil, fərqli və sürreal pəncərələrdən baxmağı öyrədir.

6. Dəli lətifələrinin ən önəmli özəlliyi zehni çeviklik üzərində qurulmasıdır. Dəli lətifəsini anlamaq və ondan zövq almaq həm söyləyəndən, həm də dinləyicidən yüksək dərəcədə "zehni çeviklik" tələb edir. H. Bergsonun vurğuladığı kimi, gülüş həyatın tələb etdiyi bu çevikliyin təzahürüdür (Bergson, 1900, s. 12). Bu tip yumoru qavramaq insanın çətinliklər qarşısında mənəvi dözümlülüyünü artırır və hər bir situasiyada müsbət münasibəti qorumaq üçün universal üsula çevrilir.

Dəli lətifələrinin absurd təbiəti sadəcə mənasızlıqdan yaranmışdır, bu daha çox iki fərqli reallıq müstəvisinin kəsişməsindən doğur. Bu mexanizmin necə işlədiyini konkret nümunələr üzərində Morreall və Bergsonun metodologiyası ilə təhlil etmək mümkündür:

“Özünü siçan hesab edən bir dəli illər sonra ağillanır və dəlixanadan çıxmaq vaxtı gəlir. Baş həkim onu çağırır soruşur – De görüm, sən insansan, yoxsa siçan? — Həkim, o günlər keçdi. Artıq ağillanmışam. Həkim sənədləri yazır, bunu buraxır. Bir azdan həkimlərdən biri gəlir: — Həmin adam yenə siçan kimi kolların arasında gizlənilib. Həkim onu çağırtdırır. Sorğu-sualdan sonra xəstə deyir: — Həkim, mən ağillanmağına ağillanmışam, amma çöldəki pişik hardan bilsin ki, mən ağillanmışam?” (Big.az. (n.d.). Lətifələr).

Koqnitiv nəzəriyyəyə görə, bu lətifədə "çərçivə sürüşməsi" müşahidə edilir. Birinci çərçivə (subyektiv reallıq): xəstənin özünü siçan sanması. İkinci çərçivə (obyektiv reallıq): həkimin və cəmiyyətin tətbiq etdiyi "insan olma" həqiqəti. Üçüncü (absurd) çərçivə: xəstənin subyektiv reallığı obyektiv dünyaya proyeksiya etməsi.

Xəstənin arqumenti daxili məntiq baxımından qüsursuzdur: o, öz kimliyinin dəyişdiyini qəbul edir (koqnitiv inkişaf), lakin "ötəki"nin (pişiyin) bu bilgidən məhrum olduğunu düşünür. Bergsonçu yanaşma ilə desək, dəlinin zehni "siçan olma" qəlibindən tam xilas ola bilməyib; o, fiziki olaraq deyil, sosial-psixoloji olaraq "mexanikləşmiş" bir qorxu içindədir. Gülüşü doğuran uyğunsuzluq, xəstənin rəşional bir faktı (insan olduğunu) irrəşional bir qorxu (pişik təhlükəsi) ilə birləşdirməsidir. Xəstə, reallığı anladığını düşünür, ancaq hələ də əvvəlki qorxuları onun özünü siçan olaraq görməsinə səbəb olur. Burada insanın reallığı anlaması və qorxuları ilə üzləşməsi arasında yaşadığı ziddiyyətlər ortaya çıxır və nəticədə həm absurd, həm də ironik yanaşmalar, dinləyiciləri düşündürərək güldürür.

“İki dəli imtahanndan çıxır. Hər ikisi boş vərəq verdiyini deyir. Biri digərinə: — Onda elə biləcəklər, köçürmüşük.” (Big.az. (n.d.). Gülmeli letifeler).

Bu lətifədə gülüşün mərkəzi "uyğunsuzluq"dur. İmtahan mühiti bilik və fəaliyyətin qiymətləndirildiyi ciddi bir sosial institutdur. Lətifədəki dəlilər isə fəaliyyətsizliyi (boş vərəq verməyi) bir "fəaliyyət" kimi təqdim edirlər. Burada məntiqi paradoks "köçürmə" aktının mütləq bir yazının mövcudluğunu tələb etməsidir. Ancaq dəlilər "yoxluğu" (boşluğu) da köçürülə bilən bir informasiya kimi qəbul edirlər. Sosial ironiya ilə imtahan sisteminin ciddiliyi lağa qoyulur. Onların "köçürməkdə" günahlandırılmaq qorxusu, əslində normal insanların məntiq dünyasına (qaydalara) bir parodiya nitqi kimidir.

Məsələyə Morrealın nəzəriyyəsi ilə yanaşdıqda dinləyici "boş vərəq" və "köçürmə" anlayışları arasındakı qeyri-mümkün əlaqəni dərk etdiyi an koqnitiv şok yaşayır. Dəlilərin məntiqi, normal məntiqin sərhədlərini sarsıdır: əgər iki adam eyni boşluğu təqdim edirsə, bu, "eynilik" deməkdir və dəli məntiqi üçün bu, artıq köçürmə faktıdır. Uyğunsuz olan, maddi varlığı olmayan bir şeyin "oğurluq" obyektini kimi təqdim edilməsidir.

Nəticə etibarilə, dəli lətifələri göstərir ki, dəlilik sadəcə məntiqsizlik deyil, fərqli bir məntiq sisteminin ("dəli rasionallığı") rəsmi dünya ilə toqquşmasıdır. Dinləyici bu lətifələrə gülərkən həm öz üstünlüyünü hiss edir (Hobbs), həm də reallığın sərt qaydalarından absurdun azadlığına sığınır.

İyerarxiyanın dağılması və "sağlam" məntiqin iflası. Dəli lətifələrinin ən mürəkkəb qatlarından biri, "sağlam" hesab olunan fərdlərin (müfəttiş, müxbir, direktor) dəlixana mühitinin irrasional məntiqinə daxil olması və ya bu məntiqlə sınağa çəkilməsidir. Bu lətifələr vasitəsilə cəmiyyətin iyerarxik strukturu və intellektual standartları sarsədilir.

“Bir gün müfəttiş dəlixanaya gəlir. Qapının ağzına çatanda görür ki, 5-10 dəli bir-birinin köynəklərindən tutaraq ona yaxınlaşır. Ən qabaqdakı müfəttişin yanında dayanıb deyir: — Hara gedirsən? Müfəttiş: — Direktorun otağına. Dəli deyir. Mən avtobus sürürəm. Arxamdakılar da sənişin. Bu avtobus direktor kabinetinin yanından keçir. Min avtobusa, aparım səni də.

Müfəttiş bunlara qoşularaq gedir. Gəlib direktorun yanına çatanda dəli deyir. 2 manat! Müfəttiş qorxaraq verir. Sonra direktorun otağına daxil olur. Əsəbi halda deyir: — Bu nə deməkdir? Sizin dəliləriniz mənim pulumu aldılar!!! Direktor cavab verir: — Hansı dəli? Mən taksi sürücüsüyəm. Əyləşin taksiyə. Gedək göstərin mənə o dəlini.” (Big.az. (n.d.). Letifeler)

Bu lətifədə çərçivə (frame) nəzəriyyəsi baxımından üçqatlı bir absurdluq müşahidə edilir. Birinci çərçivədə (rəsmiyyət) müfəttişin dəlixanaya gəlişi, burada müfəttiş qanun və nizamın (rasionallığın) nümayəndəsi rolundadır. İkinci çərçivə (kollektiv oyun) dəlilərin "avtobus" oyunu. Müfəttiş bu çərçivəyə daxil olmaqla, Bergsonun qeyd etdiyi "mexaniki təqlid" qurbanına çevrilir. O, dəlilərin oyununa etiraz etmək əvəzinə, bu absurd hərəkətin iştirakçısı olur. Və nəhayət, üçüncü çərçivə (inversiya), yəni direktorun, dəlixananın başçısının, bu irrasionallığın zirvəsində olması.

Morreallın koqnitiv nəzəriyyəsi baxımından burada gülüşü doğuran əsas məqam direktorun müfəttişin şikayətinə verdiyi "taksi sürücüsü" cavabıdır. Bu, sadəcə bir uyğunsuzluq deyil, həm də sistemin tamamilə "yoluxduğunu" göstərən sosial tənqiddir. Müfəttişin pul verməsi isə absurda pragmatik bir don geyindir-məkdən başqa bir şey deyildir. Lətifənin alt mətnində belə bir mesaj dayanır: rəsmi vəzifə tutanlar çox vaxt özlərini dəli adlandırdıqları şəxslərdən daha irrasional mühitlərin idarəçisinə çevrilirlər.

Başqa bir lətifədə "Müxbir dəlixananın müdirindən soruşur: — Xəstənin sağaldığını necə müəyyən edirsiniz? — Vannaya su töküb, sonra onun yanına qaşığıq və dolça qoyuruq. Müxbir gülə-gülə: — Hər bir normal adam dolçanı götürər. — Yox, normal adam vannanın tıxacını çıxarar." (Kamilinfo.net. (n.d.). Ana səhifə)

Bu nümunə üstünlük və yanlış interpretasiya nəzəriyyəsi üçün klassik bir örnəkdir. Çünki müxbirin səhvi, ona verilən məhdud variantlar (qaşığıq və ya dolça) arasından "ən ağlabatan" olanı seçməyə çalışmasıdır. Bu, insan zəkasının ona təklif olunan sistemin daxilində düşünmək məhdudiyyətini göstərir. Həkimin (dəlixanana məntiqinin) üstünlüyü isə sistemi və onun sərhədlərini (vanna, su, tıxac) bütöv görənlər kimi çıxışıq etməsindədir. Burada gülüş, müxbirin (və dinləyicinin) özünü "ağıllı" hiss etdiyi andaca məğlubiyyətə uğramasından doğur. Bergsonun nəzəriyyəsi ilə desək, müxbir "seçim etmək" mexanizminə o qədər fokuslanıb ki, həyatın tələb etdiyi daha bəsit və həlledici çevikliyi (tıxacı çıxarmağı) unudur. Bu lətifə dəli lətifələri vasitəsilə cəmiyyətin "normal" hesab etdiyi düşüncə qəliblərinin nə qədər dar və "mexaniki" olduğunu nümayiş etdirir.

Dəli lətifələrindəki bu dialoqlar göstərir ki, gülüş obyektləri arasındakı sərhəd (həkim-dəli, müfəttiş-xəstə) çox vaxt şərtidir. Reallığın absurd bir bucaqdan yenidən təşkili (taksi-direktor və ya tıxac testi) dinləyicini öz rasionallığına yenidən baxmağa vadar edir. Bu lətifələr sadəcə əyləndirmir, həm də müasir insanın "nizamlı dünya" illüziyasını sarsıdır.

Vanna və tıxac testi üzərində qurulan dialoqu frame (çərçivə) nəzəriyyəsi ilə araşdırdıqda, biz rasionallığın necə manipulyasiya olunduğunu görürük. Burada iki çərçivə önə çıxmaqdadır ki, bunlardan biri məhdud seçimdir. Bu çərçivəyə görə, müxbir (və dinləyici) ona təqdim olunan alətlər (qaşığıq və dolça) daxilində düşünür. Bu, Bergsonun qeyd etdiyi "mexaniki vərdiş"dir; bizə verilən şərtlər daxilində ən "səmərəli" olanı seçməyə proqramlaşdırılmışıq. İkincisinə görə, məsələyə sistemli baxışıq lazımdır. Müdirin (və ya lətifə məntiqinin) cavabı mövcud alətləri rədd edərək sistemin özünü (tıxacı) hədəf alır. Müdirin "normal adam vannanın tıxacını çıxarar" cavabı müxbirin "ağıllı" cavabını absurd bir ciddiyyətlə iflasa uğradır.

Morreallın nəzəriyyəsi baxımından burada "koqnitiv dönüş" baş verir: dinləyici özünü müxbirlə eyniləşdirib "dolça" cavabına hazırlaşdığı anda, tıxac variantı bütün məntiq iyerarxiyasını alt-üst edir. Bu, normal davranışın tərifi tamamilə dəyişdirən bir ironiyadır.

Ümumilikdə, dəli lətifələri real həyatın absurdluqlarını "ötəkiləşmiş" bir personaj vasitəsilə bizə qaytaran sosial güzgüdür. Bu lətifələrdə dəli obrazı, adətən, sosial normalara sığmayan, ancaq əslində stereotipləri qıran, kəsə yolla düşü-

nən və hər şeyə "təzə gözlə" baxan bir fərddir. Dəli lətifələrinin cəmiyyət üçün əhəmiyyətini aşağıdakı üç nöqtədə yekunlaşdırmaq olar:

1. Stereotiplərin tənqidi, yəni dəlilik haqqında yayılmış qəlibləri tənqid edərək, cəmiyyətin "anormal" olana qarşı önyarğıları ifşa edilir.

2. Sualın və ya problemin yaradıcı həlli yolu ilə fərqli düşüncənin ən optimal yollarını doğura biləcəyini, hər kəsin öz daxili rasionallığı olduğu vurğulanır.

3. Düşüncə sərhədlərinin genişlənməsində dinləyicini önyarğısız olmağa, həyatın çətinliklərini yumorla qəbul etməyə və məntiqin donmuş qəliblərindən çıxmağa çağırır.

4. Dəli lətifələri xalq yaradıcılığının elə bir qatıdır ki, orada məntiq sərhədləri aşılır, lakin bu aşınma nəticəsində insan ruhu daha azad və çevik bir müstəviyə keçid edir.

Nəticə. Həkim və dəli lətifələri üzərində aparılan bu multidissiplinar təhlil göstərir ki, tibbi folklor yalnız xəstəxana mühitinə xas lokal şifahi yaradıcılıq nümunəsi deyil, cəmiyyətin sağlamlıq, ağıl, norma, hakimiyyət və otoritet anlayışlarına münasibətini əks etdirən simvolik diskurs sahəsidir. Bu lətifələr kollektiv şüurun məhsulu kimi sosial gərginliyin, qorxu və qeyri-müəyyənliyin estetik transformasiyasını təmin edir və fərdin sistem qarşısında mənəvi-psixoloji tarazlığını qoruyan mühüm mexanizm funksiyasını yerinə yetirir. Onlar həm sosial tənqid aləti, həm də psixoloji müdafiə strategiyası kimi çıxış edir.

Araşdırma göstərir ki, həkim və dəli lətifələri klassik yumor nəzəriyyələrinin kəşmişə nöqtəsində yerləşir. Henri Bergsonun "mexanikləşmişlik" və "çeviklik" prinsipi baxımından bu lətifələr donmuş sosial rolları və formal davranış modellərini sarsıdır, normativ qəliblərin elastikliyinə bərpa edir. Tomas Hobbsun "üstünlük" nəzəriyyəsi çərçivəsində dinləyici personajın (istər həkimin, istərsə də "dəli"nin) səhvi və ya absurd davranışı fonunda öz rasionallıq mövqeyini təsdiqləyir və "qəfil qürur" hissi yaşayır. Joan Morrealın uyğunsuzluq nəzəriyyəsi isə lətifələrin əsas effekt mexanizmini – gözlənilən məntiqi ardıcılığın qəfil pozulmasını və koqnitiv çərçivələrin yerdəyişməsini – izah edir. Beləliklə, gülüş həm intellektual həzz, həm də koqnitiv çeviklik aktına çevrilir.

Həkim lətifələri xüsusilə peşəkar otoritetin dekonstruksiyası baxımından diqqətəlayiqdir. Cəmiyyət tərəfindən "ali statuslu", elmi bilik və güc simvolu kimi qəbul edilən həkim obrazı bu mətnlərdə insanlaşdırılır, səhv edən, çaşan və ya situasiyanın ironiyasına düşən bir fiqur kimi təqdim olunur. Bu, tibbi hakimiyyətlə pasiyent arasında mövcud olan psixoloji məsafəni azaldır və qorxuya əsaslanan münasibəti yumşaldır. Eyni zamanda, dəli lətifələri obyektiv reallıq anlayışının nisbi xarakterini üzə çıxarır. "Ağıllı" ilə "dəli" arasındakı sərhədin sabit deyil, sosial konstruksiya olduğunu göstərərək, normativ rasionallığın mütləqliyini sual altına alır. Bu mətnlərdə dəlilik bəzən alternativ və daha çevik rasionallıq düşüncə forması kimi təqdim edilir.

Dəli obrazı üzərində aparılan təhlil göstərir ki, bu personaj cəmiyyətin psixi xəstəlik və "fərqlilik"lə bağlı stereotiplərini ironik şəkildə ifşa edir. Yumoristik süjetlərdə "dəli" çox vaxt gözləniləndən daha incə düşünən, sosial situasi-

yanı fərqli bucaqdan dəyərləndirən və mürəkkəb problemlərə sadə, lakin effektiv həll yolu tapan “müdrək qərib” tipologiyasını təcəssüm etdirir. Bu yanaşma insanın identikliyinə ikili – ağıl/dəlilik – bölgüsü ilə deyil, bütöv və dinamik spektr kimi baxmağı təşviq edir. Beləliklə, lətifə sosial kateqoriyaların sərtliyini zəiflədir və empatik baxış bucağını gücləndirir.

Eyni zamanda, bu lətifələr yaradıcı düşüncə və alternativ rasionallığın əhəmiyyətini vurğulayır. “Normal” məntiq çərçivəsində həlli çətin görünən situasiyalar qeyri-ənənəvi baxış sayəsində asanlıqla çözlür. Bu motiv problemlərin həllində komplekslikdən çox, çeviklik və sadəlik prinsipinin üstünlüyünü nümayiş etdirir. Burada absurd element təkcə gülüş doğurmur, həm də düşüncə sərhədlərini genişləndirir, fərdin intellektual elastikliyini stimullaşdırır.

Nəhayət, həkim və dəli lətifələri ekzistensial rahatlama funksiyası daşıyır. Xəstəlik, ölüm, ağıl itkisi kimi insan üçün narahatedici mövzular yumor vasitəsilə simvolik olaraq “idarəolunan” formaya salınır. Gülüş travmatik və ya qorxulu reallıqları yumşaldaraq onları kollektiv şüur üçün qəbul edilə bilən səviyyəyə gətirir. Bununla yanaşı, bu lətifələr bürokratik mexanizmləri, sosial stereotipləri və normativ düşüncə modellərini ironik şəkildə sorğulayaraq gizli sosial tənqid funksiyasını yerinə yetirir.

Beləliklə, həkim və dəli lətifələri xalqın kollektiv intellektual enerjisinin məhsulu kimi sosial reallığın alternativ şərhini təqdim edir. Onlar insanı qorxu və qeyri-müəyyənlik qarşısında psixoloji müdafiə ilə təmin edir, sosial iyerarxiyaları nisbiləşdirir və məntiqin sərt qəliblərini elastikləşdirir. Bu baxımdan, şəhər folklorunun bu iki növ lətifəsi yalnız gülüş obyekt deyil, həm də cəmiyyətin özünüdərk etmə və özünü tənzimləmə mexanizmlərindən biri kimi qiymətləndirilməlidir.

ƏDƏBİYYAT

- Бахтин, М. М. (1990). *Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья и Ренессанса*. Художественная литература
- Bergson, H. (1900). *Le rire: Essai sur la signification du comique*. Félix Alcan.
- Freud, S. (1905). *Der Witz und seine Beziehung zum Unbewussten*. Franz Deuticke.
- Hobbes, T. (1651). *Leviathan*. Andrew Crooke.
- McCarl, R. (2021). Meslekî folklor. *Folklor/Edebiyat*, 27(2), 621-632.
- Morreall, J. (1983). *Taking laughter seriously*. State University of New York Press.
- Morreall, J. (2003). Gülmede yeni bir teori (M. Ekici, Trans.). In G. Ö. Eker, M. Ekici, M. Ö. Oğuz, & N. Özdemir (Eds.), *Halk biliminde kuramlar ve yaklaşımlar* (s. 407). Milli Folklor Yayınları.
- Big.az. (n.d.). *Letifeler*. <https://big.az/313-letifeler.html>
- Big.az. (n.d.). *Gülmeli letifeler*. <https://big.az/20366-gulmeli-letifeler.html>
- Big.az. (n.d.). *Letifeler*. <https://big.az/10424-letifeler.html>
- Kayzen.az. (n.d.). *Letife*. <https://kayzen.az/blog/letife/html>
- Kamilinfo.net. (n.d.). *Ana səhifə*. <https://kamilinfo.net/>

